

IWONA KAPROŃ-CHARZYŃSKA

ORCID: 0000-0001-5798-2592

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

ikap@umk.pl

Między arbitralnością a wolą użytkowników – leksyka w wyrażaniu ocen i emocji

Słowa kluczowe

znak językowy, motywacja, ekspresywność i wartościowanie

Key words

linguistic sign, motivation, expressiveness and evaluation

1. Wstęp

Przedmiotem obserwacji w artykule jest wycinek leksyki języka polskiego, który stanowią ciągle wyrażenia nominatywne będące nośnikami ocen i emocji typu *idiota*, *cham*, *oferma*, *baran*, *guzdracz*, *grubas*, *głupek*, *kwiatuszek*, *mamusia*, *włazidup*, *wóda*, *brzuś*, *pizduś*, *głupniarz*, *dziadocen*, *dręcznik*, *Zgierzątka*, *głowencja*, *goowno*, *de*il*, *pal%nt*, *PiSuar*, *ZOOmbie*, *POpapraniac*, *PiSklak*, *POsadki*. Podjęte rozważania mają charakter teoretyczny. Ich celem jest wyłonienie kryteriów, które pozwolą, w mojej ocenie, ukazać specyfikę i zróżnicowanie analizowanego słownictwa w kontekście relacji system języka a jego użycie. Żeby zrealizować wskazany cel, korzystam z dwóch metod badawczych, po pierwsze z analizy i krytyki piśmiennictwa, po drugie z analizy i konstrukcji logicznej.

Materiał leksykalny będący podstawą przemyśleń oraz stanowiący ich ilustrację pochodzi z literatury przedmiotu oraz z zasobów leksyki gromadzonych przeze mnie na przestrzeni ostatnich kilku lat, których źródłem są głównie komentarze internetowe, a więc realizacje gatunku wypowiedzi, w którym leksyka nacechowana z komponentem

emocjonalnym i oceniającym ma wysoką frekwencję¹. Choć słownictwo emocjonalno-oceniające było przedmiotem zarówno ogólnych, jak i bardziej szczegółowych rozważań licznych badaczy w perspektywie diachronicznej i synchronicznej², to nie było dotychczas analizowane z perspektywy proponowanej w tym opracowaniu, co stanowi – jak się wydaje – istotną lukę badawczą.

¹ Gromadzone przeze mnie zasób leksyki na podstawie kryteriów nacechowania ekspresywnego/stylistycznego i aktualności liczy obecnie około 300 jednostek leksykalnych. Są to głównie leksemy nie-notowane w słownikach polszczyzny ogólnej. Ich ekscerpcji ze stron portali internetowych wybranych mediów informacyjnych i społecznościowych wraz z kontekstami użycia dokonuję ręcznie. W artykule, którego celem jest pokazanie mechanizmów przekształcania znaków językowych, przywołuję w celach ilustracyjnych wybrane przykłady ze zgromadzonego materiału leksykalnego oraz z literatury przedmiotu, do której się odwołuję.

² Zob. np. Andrzej Bogusławski, „Właściwości pragmatyczne wyrażen równoznacznych. Projekt schematu”, *Pamiętnik Literacki* 64 (1973), 3: 121–151; Stanisław Grabias, „Derywacja a ekspresja”, w: *Studia nad składnią polszczyzny mówionej*, red. Teresa Skubalanka (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1978), 89–102; Stanisław Grabias, *O ekspresywności języka. Ekspresja a słowotwórstwo* (Lublin: Wydawnictwo Lubelskie, 1981); Jadwiga Puzynina, „O elementach ocen w strukturze znaczeniowej wyrazów”, *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego* 40 (1983): 121–127; też, „Jak pracować nad językiem wartości”, *Język a Kultura* 2 (1991): 85–196; Romualda Piętkowa, „Wizualizacja semantyki. O niektórych sposobach zapisu we współczesnych tekstach”, w: *Styl a tekst. Materiały międzynarodowej konferencji naukowej*, red. Stanisław Gajda, Mieczysław Bałowski (Opole: Uniwersytet Opolski, 1996), 159–168; Donata Ochmann, „Prasowe kontaminacje leksykalne (analiza strukturalna)”, *Język Polski* 77 (1997): 131–144; Iwona Burkacka, *Porównawcza analiza gniazdowa leksemów neutralnych i nacechowanych ekspresywnie* (Warszawa: Elipsa, 2001); Władysław Lubaś, *Polskie gadanie. Podstawowe cechy i funkcje odmiany potocznej polszczyzny* (Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, 2003); Jadwiga Puzynina, „Problemy wartościowania w języku i tekście”, *Etnolingwistyka* 16 (2004): 179–189; Artur Rejter, *Leksyka ekspresywna w historii języka polskiego. Kulturowo-komunikacyjne konteksty potoczności* (Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2006); Alicja Nagórko, „Kontaminacje leksykalne – słowotwórstwo czy radosna tfurczość”, *Przegląd Humanistyczny* 1 (2007), 400: 203–210; Elżbieta Laskowska, „Wartościowanie jako środek perswazji”, w: *Język – społeczeństwo – wartości*, red. Elżbieta Laskowska, Iwona Benenowska, Małgorzata Jaracz (Bydgoszcz: Bydgoskie Towarzystwo Naukowe, 2008), 219–226; Zbigniew Greń, „Zabawy językowe w dyskusjach internetowych”, w: *Tekst (w) sieci*, t. 1: *Tekst. Język. Gatunki*, red. Danuta Ulicka (Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, 2009), 199–208; Jarosław Pacuła, „Grafizacja i wizualizacja słowa w zapowiedziach medialnych”, *Media i Społeczeństwo* 2 (2012): 74–93; Barbara Kudra, „Grafosłowotwórstwo”, w: *Wokół słów i znaczeń V. Słowotwórstwo w różnych odmianach języka*, red. Ewa Badyda i in. (Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2013), 13–20; Iwona Kaproń-Charzyńska, *Pragmatyczne aspekty słowotwórstwa. Funkcja ekspresywna i poetycka* (Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK, 2014); Natalia Siudzińska, *Formacje ekspresywne we współczesnym języku polskim (na przykładzie wybranych pospolitych nazw osobowych)* (Warszawa: BEL Studio, 2016); Iwona Kaproń-Charzyńska, Marek Wiśniewski, „Kreatywność leksykalna a etyka słowa (na przykładzie komentarzy internetowych)”, *Poznańskie Studia Polonistyczne* 25 (2018), 1: 77–92; Krystyna Waszakowa, „O wartościowaniu w słowotwórstwie”, w: tejsze, *Język w działaniu i działania na języku. Szkice semantyczno-słowotwórcze* (Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2021), 123–132.

2. Wyrażenia leksykalne a komponenty emocjonalne i oceniające

W literaturze przedmiotu komponenty emocjonalne i aksjologiczne (emocjonalno-oceniające) są włączane do sfery modalności lub do pragmatyki. Zachowania uczuciowe, określane za pomocą takich terminów, jak *emocjonalność*, *emotywność*, *afektywność*, są przez część badaczy utożsamiane z *ekspresją*. Z tej perspektywy na *ekspresywność*³ patrzy się przez *emocjonalność*⁴. Treść przeżyć emocjonalnych stanowią emocje dodatnie, prowadzące do stanu przyjemności, i ujemne, powodujące przykrość. W innych ujęciach *ekspresja* to pojęcie szersze, obejmujące uzewnętrznianie wszystkich czynności psychicznych mówiącego (czasami też cech zewnętrznych, jak pochodzenie społeczne, wiek, płeć)⁵. *Wartościowanie* jest związane z *oceną*, którą Jadwiga Puzynina rozumie jako „sąd lub zbiór sądów wartościujących jakiś przedmiot, cechę przedmiotu lub stan rzeczy”⁶. Wskazuje się na dwa jego rodzaje, czyli wartościowanie jakościowe, oparte na sądzie *dobry – zły*, oraz ilościowe, oparte na sądzie *mniej – więcej* niż przewiduje norma/w jakim stopniu⁷. Oba pojęcia – wartościowania i ekspresywności – są odnoszone i do tekstu, i do jednostek kodu językowego⁸.

Z literatury przedmiotu wyłania się skomplikowany obraz relacji między komponentem emocjonalnym i oceniającym. Na przykład Anna Wierzbicka uważa, że ekspresja rozumiana jako uzewnętrznianie emocji towarzyszy tym wypowiedziom, w których nadawca ocenia zjawiska rzeczywistości. W związku z tym ciąg *To idiota!* zawiera komponent intelektualny ‘uważam, że on jest głupi’ oraz uczuciowy ‘czuję z powodu jego postępowania oburzenie’⁹. Stanisław Grabias, który wprowadza pojęcie ekspresywnego znaku językowego, uznaje, że zawiera on dowolne komponenty intelektualne i komponent emocjonalny o charakterze indeksu. W tym kontekście rzeczownik *grubas* komunikuje, że ktoś jest nadmiernie gruby oraz że z tego powodu budzi ujemne uczucia, natomiast rzeczownik *baran* – że ktoś jest głupi (według użytkowników języka jest tak głupi, jak im się wydaje, że jest

³ Ekspresywność rozumiem jako właściwość znaku, zaś ekspresję jako proces nabywania nacechowania. Por. Teresa Skubalanka, „Ekspresywność języka a mowa potoczna”, w: *Poetyka a stylistyka słowiańska*, red. Stefania Skwarczyńska (Wrocław: Wydawnictwo Ossolineum, 1973), 177–183; Grabias, *O ekspresywności*, 20 (przyp. 30, 193).

⁴ Stephen Ullmann, *Précis de sémantique française* (Berne: Editions A. Francke, 1952), 147; Pierre Guiraud, *La stylistique* (Paris: Presses universitaires de France, 1963), 451.

⁵ Por. Anna Wierzbicka, „Problemy ekspresji. Ich miejsce w teorii semantycznej”, w: tejże, *Dociekania semantyczne* (Wrocław–Warszawa–Kraków: Ossolineum, 1969), 35–36; Teresa Skubalanka, „O ekspresywności języka”, *Annales UMCS. Sectio F* 27 (1972): 124; Maria R. Mayenowa, *Poetyka teoretyczna. Zagadnienia języka* (Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Ossolineum, 1974), 127.

⁶ Puzynina, „O elementach”, 122.

⁷ Tamże; Waszakowa, „O wartościowaniu”, 181.

⁸ Por. np. Grabias, *O ekspresywności*; Renata Grzegorzycowa, „Problem funkcji języka i tekstu w świetle teorii aktów mowy”, w: *Funkcje języka i wypowiedzi*, red. Jerzy Bartmiński, Renata Grzegorzycowa, *Język a Kultura* 4 (1991): 11–28; Puzynina, „Problemy”, 29.

⁹ Wierzbicka, „Problemy ekspresji”, 42.

głupi baran) i z tego powodu budzi uczucia ujemne¹⁰. Andrzej Bogusławski wiąże ocenę z motywacją reprezentatywną wyrażen językowych, a pobudzenie emocjonalne, pozostające w związku z instrumentalizacją emocjonalną, z motywacją pozareprezentatywną¹¹. U podstaw takiej decyzji leży fakt, że ocenę dodatnią lub ujemną jakiejś klasy przedmiotów można zanegować – w przeciwieństwie do pobudzenia emocjonalnego nadawcy. Krystyna Waszakowa, analizując sposoby wyrażania oceny w strukturze znaczeniowej derywatów słowotwórczych, stwierdza, że tylko w formacjach słowotwórczych z oceną ilościową, np. *hiperinflacja*, *tlustawy*, jest możliwe oddzielenie ocen od emocji. Takiej możliwości nie ma w wypadku derywatów z oceną jakościową, np. *mamuśka*, *mamulka*¹².

Przyjrzyjmy się, jak komponenty emocjonalny i oceniający mogą się przejawiać w wyrażeniach leksykalnych. Jednostki słownikowe, w tym te nominatywne, są zbudowane z morfemów, reprezentowanych w tekstach przez morfy. Morfemy są najmniejszymi jednostkami języka o charakterze znakowym i jako takie mają charakter konwencjonalny, czyli są postrzegalnym za pomocą naszych zmysłów przedmiotem *x*, oznaczającym *y* na mocy umowy między członkami wspólnoty komunikatywnej¹³. Pod *y* kryją się treści oznaczane przez ciąg kolejno po sobie następujących dźwięków, które stanowią o materialnym charakterze znaku. Brak naturalnego związku między formą dźwiękową a znaczeniem stanowi o jego arbitralności. Ponieważ język jest faktem społecznym, przekazywanym przez tradycję, składające się na niego znaki są jednocześnie niearbitralne w odniesieniu do społeczności, która się nimi posługuje. Na mocy umowy społecznej nie można bowiem zmienić jednego znaku na drugi w sposób arbitralny¹⁴.

Nośnikami treści oceniających i emocjonalnych mogą być znaki językowe, por. np. morfemy reprezentowane w tekstach przez morfy *cham-*, *bajzel-*, *bachor-*, *guzdr-*, *-iś-*, *-uś-*, *-as-*, *-ol-*. Treści z nimi powiązane mają charakter systemowy i aktualizują się w jednostkach słownikowych zbudowanych z określonych typów morfemów, np. w wyrażeniu *cham* nośnikiem analizowanych treści będzie morf leksykalny, w wyrażeniu *synuś* – morf gramatyczny słowotwórczy *-uś-*, przyłączony, na mocy reguł systemu językowego polszczyzny, do nienacechowanego morfu leksykalnego *syn-*, w wyrażeniu *głupol* – morf leksykalny *głup-* i przyłączony do niego, również zgodnie z regułami systemowymi, morf gramatyczny słowotwórczy *-ol-*¹⁵.

¹⁰ Grabias, *O ekspresywności*, 29–30, 38–39.

¹¹ Bogusławski, „Właściwości”, 136–138.

¹² Waszakowa, „O wartościowaniu”, 181. Por. też: Renata Grzegorzczkova, „Struktura semantyczna wyrażen ekspresywnych”, w: *Z zagadnień słownictwa współczesnego języka polskiego*, red. Mieczysław Szymczak (Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1978), 117–123.

¹³ Stanisław Karolak, „Znak”, w: *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, red. Kazimierz Polański (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1999), 699.

¹⁴ Tamże, 700.

¹⁵ Por. funkcjonalna klasyfikacja leksemów: Roman Laskowski, „Zagadnienia ogólne morfologii”, w: *Gramatyka współczesnego języka polskiego*, t. 2: *Morfologia*, red. Renata Grzegorzczkova, Roman Laskowski, Henryk Wróbel (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1998), 76–78.

Warto zwrócić uwagę, że w opracowaniach leksemy typu *cham*, *synuś*, *głupol* są różnie typologizowane. W ujęciu Teresy Skubalanki spełniają one kryteria konwencjonalnych znaków o wyrazistej ekspresywności¹⁶. W typologii Stanisława Grabiasa wyrażenie *synuś* reprezentuje wyrazy o ekspresywności eksplicytnej motywowane formalnie w przeciwieństwie do wyrazów o ekspresywności implicytnej, takich jak *guzdracz* czy *oferma*¹⁷. Według Artura Rejtera *synuś* spełnia kryteria ekspresywizmu derywowanego właściwie, a *cham* ekspresywizmu pragmatycznego pierwotnego¹⁸. Niewątpliwie tym, co łączy analizowane wyrażenia, jest ich konwencjonalny charakter, zaś tym, co odróżnia – budowa morfologiczna (znakowa) i wynikający z niej układ treści. W tym kontekście wyraźnie rysuje się opozycja między jednostkami słownika, które oprócz reprezentantów morfemów leksykalnych i gramatycznych fleksyjnych, por. *cham*, *oferma*, mają w swojej strukturze reprezentanty morfemów gramatycznych słowotwórczych, por. *synuś*, *guzdracz*, *głupol*, *pizduś*, *włazidup*. Te drugie funkcjonują w zasobie leksykalnym polszczyzny dzięki zastosowaniu reguł słowotwórczych systemu językowego, których wykorzystanie wiąże się z rodzajem przekształcania znaków, polegającym na ich łączeniu i prowadzącym do uzyskania w pewnym momencie nowej, z czasem już utrwalonej, przejrzystej struktury morfemowej¹⁹.

Konwencjonalny charakter mają także wymienione we wstępie jednostki słownikowe typu *brzuś* czy *wóda*. Podobnie jak wyrażenia *synuś*, *guzdracz* są one rezultatem zastosowania reguł słowotwórczych, ale wykorzystujących innego rodzaju środki i techniki. W wypadku leksemy *brzuś* są to środki morfonologiczne i technika alternacji *x : ś*, zaś w wypadku rzeczownika *wóda* – środki morfologiczne i technika derywacji ujemnej. Choć finalna struktura morfemowa wskazanych wyrażen nie odbiega od struktury leksemów *cham* czy *oferma*, to w przeciwieństwie do nich, a podobnie do rzeczowników *synuś*, *guzdracz*, *włazidup* stanowią one rezultat przekształceń znaków językowych opartych na regułach systemu językowego.

Z tej perspektywy inaczej rysują się przekształcenia wymienionych we wstępie wyrazów typu *głupniarz*, *dziadocen*. W ich wypadku nadawca połączył znaki językowe w sposób, który odbiega od reguł systemowych. Wskutek niestandardowych przekształceń leksemy są nośnikami treści emocjonalnych i oceniających. Morf *głup-* został połączony z niemającym statusu morfu segmentem *-niarz*, przywołującym na myśl leksem *gówniarz*, z kolei morf *dziad-* – z wygłosowym segmentem identyfikowanym w nazwach epok w historii Ziemi, takich jak np. *holocen*, *plejstocen*, *pliocen*.

¹⁶ Skubalanka, „O ekspresywności języka”, 130.

¹⁷ Grabias, *O ekspresywności*, 40.

¹⁸ Rejter, *Leksyka*, 63–67.

¹⁹ Por. leksem *pizduś* ma w swojej strukturze dwa morfy, nośniki treści o odmiennej wartości emocjonalnej, których połączenie stało się źródłem kontrastu, doprowadziło do osłabienia treści morfu *pizd-* i żartobliwego wydźwięku całego leksemy, por. Iwona Kaproń-Charzyńska, „Kontekstowe wyznaczniki kreatywności leksykalnej”, w: *Synchronne a diachronne kontexty jazykovej komunikácie: zborník materiálov z 9. medzinárodnej vedeckej konferencie o komunikácii*, red. Pavol Odaloš (Banská Bystrica: Belianum, 2018), 204–212.

Jako źródło emocji i ocen w literaturze przedmiotu wskazuje się procesy semantyczne, w tym zmiany w sferze znaczeniowej leksemów i procesy skojarzeniowe, np. *baran* ‘głupiec’, *flądra* ‘niechlujna / źle prowadząca się kobieta’, *dręcznik* ‘podręcznik’²⁰. Jak widać, są to z jednej strony przekształcenia niepociągające za sobą zmian w sferze *signifié* (jak *baran*), z drugiej zaś przekształcenia prowadzące do powstania jednostek leksykalnych o nowym kształcie, sugerującym inne niż konwencjonalne znaczenie (jak *dręcznik*).

Źródłem ocen i emocji mogą być ponadto modyfikacje graficzne, polegające na przekształceniach, które ujawniają się w niekonwencjonalnym sposobie zapisu wyrażen leksykalnych, por. (*p*)ośły, *TROLLejbus*, *osZUStwo*. Są one określane m.in. jako grafosłowotwórstwo²¹ czy kontaminacje graficzne²². Zmiany w sferze graficznej wymienionych wyrażen są uwarunkowane procesami skojarzeniowymi, podobnie jak w wypadku rzeczownika *dręcznik*. Mają na celu, mimo braku bliskości asocjacyjnej kontaminujących elementów, wytworzyć w umyśle odbiorcy przekonanie, że są one sobie bliskie.

Podsumowując tę część rozważań, można stwierdzić, że znaki językowe mogą komunikować jednocześnie dwa rodzaje treści oraz że można je przekształcać w różny sposób. Oprócz treści motywowanych reprezentatywnie, mających obligatoryjny charakter, znaki mogą być nośnikami treści motywowanych pozareprezentatywnie, do których należą treści emocjonalne²³. Z jednej strony przekształcenia znaków językowych opierają się na mechanizmach, których użytkownicy polszczyzny nie mogą modyfikować, takich jak łączenie znaków zgodnie z regułami systemowymi, zastosowanie mechanizmów przewidzianych w systemie języka, prowadzących do wygenerowania zmian sygnalizujących emocje i oceny. Z drugiej strony są przekształcenia niemające oparcia w regułach systemowych i zależne od użytkowników języka, którzy na podstawie luźnych skojarzeń i w nietypowy sposób łączą znaki. U podstaw ich działań leży świadomość metajęzykowa, pozwalająca im wskazywać związki, relacje między znakami językowymi niewynikające z konwencji.

3. Arbitralność, motywacja, wola nadawcy

W możliwości przekształceń można upatrywać jednej z przyczyn niezupełnej arbitralności znaków językowych. Użytkownicy nie mogą zmienić jednego znaku na drugi w sposób arbitralny, nie mogą zdecydować w sposób bezpośredni o naruszeniu konwencjonalnego

²⁰ Grabias, *O ekspresywności*, 40; Rejter, *Leksyka*, 67.

²¹ Kudra, „Grafosłowotwórstwo”, 13.

²² Iwona Kaproń-Charzyńska, „Kreatywność językowa i jej wybrane mechanizmy w kontekście wtórnej oralności”, *Prace Filologiczne* 71 (2017): 182–185; Kaproń-Charzyńska, Wiśniewski, „Kreatywność leksykalna”, 83.

²³ Por. Bogusławski, „Właściwości”, 136–138; zob. także: Marek Wiśniewski, Iwona Kaproń-Charzyńska, *Morfologia współczesnego języka polskiego. Zagadnienia ogólne. Słowotwórstwo* (Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK, 2024), 17.

związku między formą dźwiękową danego znaku a jego znaczeniem. Mogą jednak (jak pokazano wyżej) przekształcać znaki, wykorzystując reguły przewidziane w systemie danego języka lub mechanizmy pozasystemowe. To prowadzi do wniosku, że efektem takich działań jest niezupełna arbitralność obiektów językowych. Na fakt, że wynikający z arbitralności brak motywacji między formą dźwiękową znaku a pojęciem nie ma charakteru bezwzględnego, zwrócił uwagę Ferdinand de Saussure, por. „Fundamentalna zasada dowolności znaku nie przeszkadza, że w każdym języku możemy odróżnić to, co jest całkowicie dowolne, czyli nie umotywowane, od tego, co jest względnie dowolne. Część tylko znaków jest dowolna bezwzględnie; w innych zachodzi zjawisko, które pozwala odróżnić kilka stopni dowolności, nie niwecząc jej przy tym: znak może być względnie motywowany”²⁴.

Odnoszone do systemu języka pojęcie motywacji, rozumiane jako względna dowolność między formą dźwiękową a pojęciem znaku, jest ważne dla zrozumienia istoty zaprezentowanych we wstępie do tekstu typów wyrażen, a w konsekwencji – do ich funkcjonowania w mówieniu. Zjawisko niezupełnej arbitralności znaku językowego jest odnoszone do dwóch sytuacji: po pierwsze – do zdeterminowania formy i znaczenia znaku językowego przez czynniki pozajęzykowe, jak motywacja formy wyrazów dźwiękonaśladowczych przez dźwięk pozajęzykowy; po drugie – do zdeterminowania formy i/lub znaczenia jednostki językowej przez inne jednostki w danym języku²⁵. Tę drugą sytuację można widzieć w zjawisku motywacji słowotwórczej. Wyrażenia *grubas*, *głupek*, *kwiatuszek*, *mamusia*, *wóda*, *brzuś* czy *włazidup* pozostają w związku formalnym i semantycznym z innymi wyrażeniami leksykalnymi polszczyzny, por. *grubas*($\emptyset$) – *grub*(y), *głupek*($\emptyset$) – *głup*(i), *kwiatuszek*($\emptyset$) – *kwiat*($\emptyset$), *mamusi*(a) – *mam*(a), *wód*(a) – *wódk*(a), *brzuś*($\emptyset$) – *brzuch*($\emptyset$), *włazidup* – *włazi*(ć), *dup*(a). Ponadto ich znaczenie i forma są zdeterminowane przez niemające samodzielnego charakteru, ale pojawiające się także w innych kontekstach, znaki językowe o szeroko rozumianej funkcji gramatycznej, takie jak: *-as- $\emptyset$* , *-ek- $\emptyset$* , *-uszek- $\emptyset$* , *-usi-a-*, *-i-* + *- $\emptyset$* .

Oprócz wyżej zaprezentowanego rozumienia motywacji w literaturze przedmiotu spotykamy inne jej pojmowanie – odnoszone do płaszczyzny użycia języka w kontekście działań nadawcy. Andrzej Bogusławski, wychodząc z założenia, że każda wypowiedź, a w jej ramach użycie konkretnego wyrażenia, to akt przystosowania do sytuacji, uznaje, że działanie powiązane z wolą nadawcy, ze świadomością celu to motywacja (adaptacja czynna). Nadawca, używając jakiegoś wyrażenia, jest nastawiony na zmianę, która dotyczy odbiorcy. Zmiana wiąże się z obligatoryjną motywacją reprezentatywną, czyli aktualizacją treści motywowanych komunikatywnie w świadomości odbiorcy, oraz z motywacją pozareprezentatywną, która ma charakter fakultatywny²⁶. Ta druga ma na celu pojawienie się określonych postaw u odbiorcy: a) postawy poznawczej, dzięki której odbiorca może

²⁴ Ferdinand de Saussure, *Kurs językoznawstwa ogólnego* (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2007), 157.

²⁵ Roman Laskowski, „Motywacja”, w: *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, 382.

²⁶ Bogusławski, „Właściwości”, 128–130.

uzyskać informacje o emocjach nadawcy; b) postawy praktycznej, odpowiadającej funkcji impresywnej; c) postawy kontemplacyjnej (także ludycznej), wynikającej ze stosunku estetycznego do przedmiotu²⁷. Użytkownik języka, który ma na celu poinformowanie odbiorcy o swoich emocjach, przedstawienie swojej oceny różnych zjawisk, ma do dyspozycji słownictwo z komponentem emocjonalnym i oceniającym. Użycie tego słownictwa może mu posłużyć do przekazania treści motywowanych reprezentatywnie i jednocześnie treści motywowanych pozareprezentatywnie, a więc do realizacji funkcji komunikatywnej i ekspresywnej. Chcąc zrealizować swoje cele, może sięgnąć do repertuaru środków językowych, które oferuje mu system danego języka. W wypadku polszczyzny może użyć wyrażen będących nośnikami ocen i emocji, które charakteryzuje dowolność między formą dźwiękową a pojęciem, takich jak np. *oferma*, *cham*, *idiota*, wyrażen motywowanych o charakterze konstrukcji powstałych w wyniku regularnych przekształceń znaków językowych, charakteryzujących się w ich efekcie niepełną dowolnością między formą dźwiękową a pojęciem, por. *grubas*, *głupek*, *kwiatuszek*, *mamusia*, *wóda*, *brzuś*, *włazi dup*, także wyrażen powstałych w wyniku przekształceń w sferze semantycznej znaku, por. *baran*. W tym obszarze znaki językowe wymykają się woli użytkowników. Ich konwencjonalny charakter sprawia, że choć są nośnikami treści pozareprezentatywnych, to charakteryzują się stosunkowo wysokim stopniem przezroczystości.

Poza granicami wyznaczonego wyżej obszaru działań użytkowników języka rozciąga się przestrzeń, w której ich wola góruje nad konwencją. Jest to przestrzeń, w której nadawca przekształca znaki językowe, korzystając ze swojej woli. Na mocy tejże działa, nie respektując reguł systemu językowego, co daje mu swobodę wyrażania swoich ocen i emocji poprzez łączenie znaków językowych w struktury zwracające uwagę odbiorcy swoim kształtem, sensem i wydźwiękiem. W ten sposób powstają struktury nietypowe, odległe od wyrażen funkcjonujących w zasobie leksykalnym jako rezultat przekształceń bazujących na regułach systemu językowego. Zastosowanie mechanizmu polegającego na niestandardowym pod względem semantycznym, formalnym, pragmatycznym łączeniu znaków językowych, opartym na skojarzeniach, prowadzi do powstania słownictwa o niższym stopniu przezroczystości, por. *głupniarz*, *dziadocen*, *dręcznik*. Zastosowanie mechanizmu polegającego na przekształcaniu dotykanej formy obrazów akustycznych znaków, czyli ich kształtu graficznego (pisma)²⁸, wiedzie ku wizualnej deformacji wyrażen leksykalnych, niemających związku z ich formą dźwiękową. Przekształcanie w tym wypadku „nie dotyka” znaku i jest dla odbiorcy dostrzegalne za pomocą zmysłu wzroku na płaszczyźnie pisma, por. odbiegający od normy zapis rzeczowników typu *PiSuar*, *(p)osły*, *POpapraniec*, *PiSklak*, *POsadki*, ale też *de*il*, *pal%nt*. Wymienione wyrażenia są w pewnym sensie motywowane, odsyłają bowiem do innych wyrażen polszczyzny, np. *PiSuar* – *PiS*, *pisuar*; *POsadki* – *PO*, *posadki*; *de*il* – *debil*; *pal%nt* – *palant*, i charakteryzują się

²⁷ Por. tamże, 134–147.

²⁸ Por. Saussure, *Kurs*, 43.

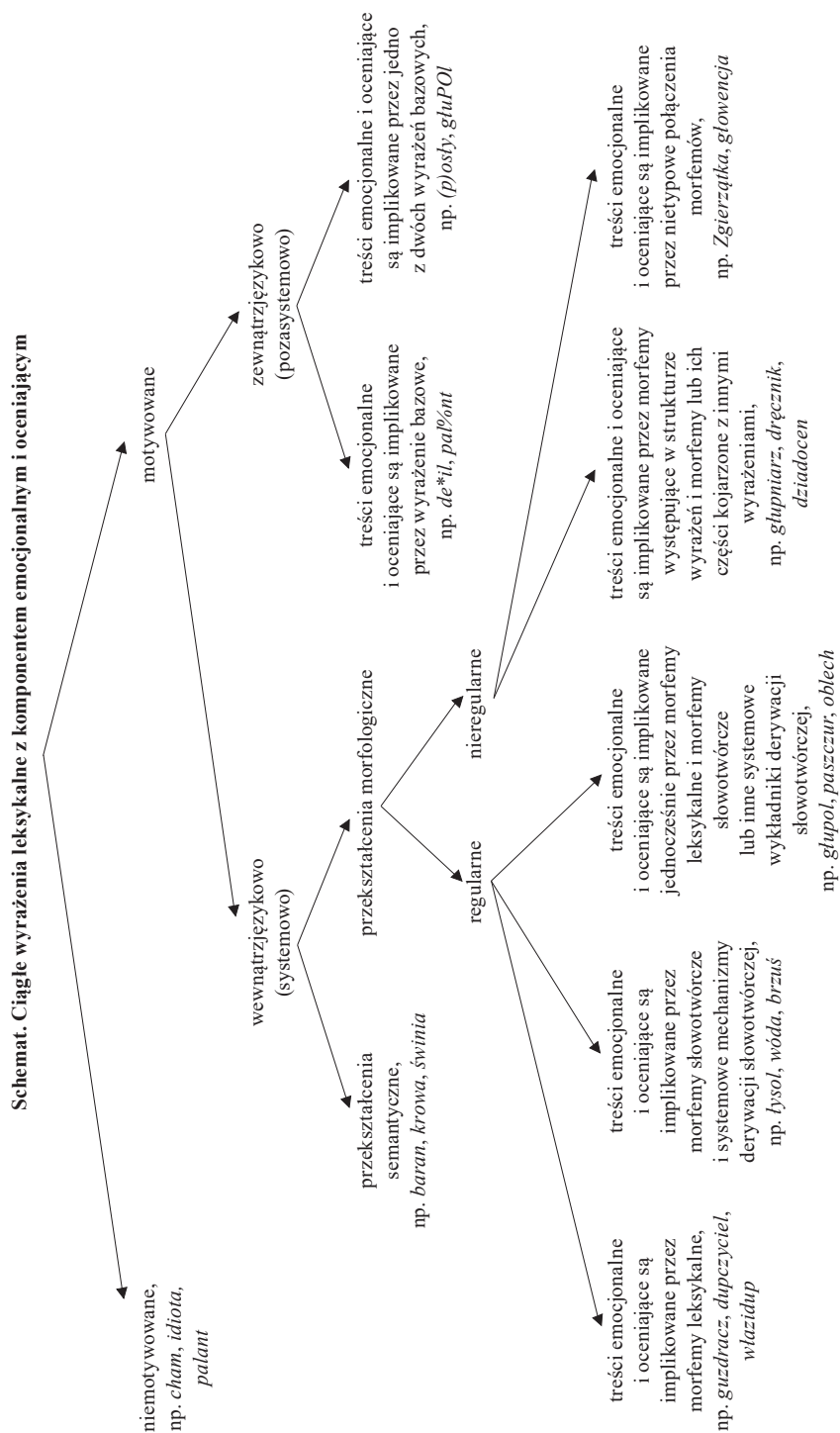
jeszcze niższym stopniem przezroczystości niż leksemy typu *głupniarz* czy *dręcznik*. Nie można jednak w tym wypadku mówić o motywacji rozumianej jako względna dowolność między formą dźwiękową znaku a pojęciem, ponieważ rozważany rodzaj motywacji nie ma związku z przekształceniami znaków językowych. Jako działanie wynikające z woli nadawcy jest to rodzaj motywacji niepowiązanej z regułami systemu językowego czy to w sensie przekształcania znaków zgodnie z tymi regułami, czy to w sensie ich przekształcania polegającego na przekraczaniu reguł.

4. Wnioski

Z przedstawionych rozważań wynika, że pojęcie motywacji, rozumiane w dwojaki sposób, jest istotnym kryterium pozwalającym uchwycić specyfikę i ukazać zróżnicowanie analizowanych nominatywnych wyrażen leksykalnych, które są nośnikami ocen i emocji. Wśród nich można wskazać: a) wyrażenia niemotywowane, w których brak motywacji między formą dźwiękową a pojęciem ma charakter bezwzględny, np. *cham*, *idiota*; b) wyrażenia motywowane systemowo (wewnątrzjęzykowo), w których będący istotą znaku językowego brak motywacji między formą dźwiękową a pojęciem ma charakter względny, np. *baran*, *guzdracz*, *grubas*, *głupek*, *kwiatuszek*, *mamusia*, *włazidup*, *wóda*, *brzuś*, *pizduś*, *głupniarz*, *dziadocen*, *dręcznik*; c) wyrażenia motywowane pozasystemowo (zewnątrzjęzykowo), w wypadku których przekształcenia „nie dotykają” znaku, por. *PiSuar*, *ZOOmbie*, *POpapraniec*, *de*il*, *pal%nt*.

Kryterium różnicującym analizowany zbiór motywowanych jednostek leksykalnych jest rodzaj przekształceń, którym mogą podlegać. Wśród wyrażen motywowanych systemowo można wyróżnić: a) takie, które podlegają wyłącznie przekształceniom semantycznym, por. leksemy *baran*, *świnia*, *krowa* odnoszące się do człowieka; b) takie, które podlegają przekształceniom morfologicznym polegającym na łączeniu znaków zgodnie z regułami systemu języka, por. *guzdracz*, *grubas*, *głupek*, *kwiatuszek*, *mamusia*, *włazidup*, *wóda*, *brzuś*, lub polegającym na przekształceniach niespektujących reguł systemu językowego, por. *głupniarz*, *dziadocen*, *dręcznik*. Wśród wyrażen motywowanych niesystemowo znajdziemy: a) przekształcenia graficzne oparte na skojarzeniach z jednym wyrażeniem leksykalnym, por. *de*il*, *pal%nt*; b) przekształcenia graficzne oparte na skojarzeniach z dwoma wyrażeniami leksykalnymi, por. kontaminacje *PiSuar*, *ZOOmbie*, *POpapraniec*.

Analizowane leksemy można ponadto charakteryzować, biorąc pod uwagę, co jest źródłem treści emocjonalnych i oceniających. To kryterium pozwala zróżnicować wyrażenia motywowane wewnątrzjęzykowo, będące przekształceniami morfologicznymi, i wyrażenia motywowane zewnątrzjęzykowo. W wypadku tych pierwszych, będących przekształceniami regularnymi, komponenty emocjonalne i oceniające mogą być implikowane następująco: a) przez morfemy leksykalne, np. *guzdracz*, *włazidup* czy *dupczyciel*; b) przez morfemy gramatyczne słowotwórcze lub inne systemowe wykładniki derywacji słowotwórczej,

np. *lysol*, *wykształciuch*, *wóda*, *brzuś*; c) jednocześnie przez morfemy leksykalne i morfemy słowotwórcze lub inne systemowe wykładniki derywacji słowotwórczej, np. *głupol*, *paszczur*, *oblech*. W leksemach będących przekształceniami morfologicznymi nieregularnymi opisywane komponenty można pogrupować w następujący sposób: a) takie, które są implikowane przez morfemy występujące w strukturze wyrażen i morfemy kojarzone z innymi wyrażeniami, niekoniecznie ujawnione w pełnej formie w przekształconej strukturze, np. *głupniarz*, *dręcznik*, *dziadocen*; b) takie, które nie są implikowane przez morfemy, ale przez ich nietypowe połączenia, np. *Zgierzątka*, *głowencja*. Jednostki leksykalne motywowane zewnątrzjęzykowo możemy podzielić na takie, w których nośnikami emocji i ocen jest wyrażenie bazowe, np. *de*il*, *w3*, *14erdol*, *pal%nt*, i na takie, w których komponenty emocjonalne i oceniające są implikowane przez jedno z dwóch wyrażen bazowych, np. *(p)osły*, *POpapraniec*, *gluPOL*. Typy wyrażen leksykalnych z komponentem emocjonalnym i oceniającym ilustruje schemat.

Bibliografia

- Bogusławski, Andrzej. „Właściwości pragmatyczne wyrażen równoznacznych. Projekt schematu”. *Pamiętnik Literacki* 64 (1973), 3: 121–151.
- Burkacka, Iwona. *Porównawcza analiza gniazdowa leksemów neutralnych i nacechowanych ekspresywnie*. Warszawa: Elipsa, 2001.
- Grabias, Stanisław. „Derywacja a ekspresja”. W: *Studia nad składnią polszczyzny mówionej*, 89–102, red. Teresa Skubalanka. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1978.
- Grabias, Stanisław. *O ekspresywności języka. Ekspresja a słowotwórstwo*. Lublin: Wydawnictwo Lubelskie, 1981.
- Greń, Zbigniew. „Zabawy językowe w dyskusjach internetowych”. W: *Tekst (w) sieci*. T. 1: *Tekst. Język. Gatunki*, 199–208, red. Danuta Ulicka. Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, 2009.
- Grzegorzczkova, Renata. „Struktura semantyczna wyrażen ekspresywnych”. W: *Z zagadnień słownictwa współczesnego języka polskiego*, 117–123, red. Mieczysław Szymczak. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1978.
- Grzegorzczkova, Renata. „Problem funkcji języka i tekstu w świetle teorii aktów mowy”. *Język a Kultura* 4 (1991): 11–28.
- Guiraud, Pierre. *La stylistique*. Paris: Presses universitaires de France, 1963.
- Kaproń-Charzyńska, Iwona. *Pragmatyczne aspekty słowotwórstwa. Funkcja ekspresywna i poetycka*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK, 2014.
- Kaproń-Charzyńska, Iwona. „Kreatywność językowa i jej wybrane mechanizmy w kontekście wtórnej oralności”. *Prace Filologiczne* 71 (2017): 177–186.
- Kaproń-Charzyńska, Iwona. „Kontekstowe wyznaczniki kreatywności leksykalnej”. W: *Synchronne a diachronne kontexty jazykovej komunikácie: zborník materiálov z 9. medzinárodnej vedeckej konferencie o komunikácii*, 204–212, red. Pavol Odaloš. Banská Bystrica: Belianum, 2018.
- Kaproń-Charzyńska, Iwona, Marek Wiśniewski. „Kreatywność leksykalna a etyka słowa (na przykładzie komentarzy internetowych)”. *Poznańskie Studia Polonistyczne* 25 (2018), 1: 77–92.
- Karolak, Stanisław. „Znak”. W: *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, 699, red. Kazimierz Polański. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1999.

- Kudra, Barbara. „Grafosłowotwórstwo”. W: *Wokół słów i znaczeń V. Słowotwórstwo w różnych odmianach języka*, 13–20, red. Ewa Badyda i in. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2013.
- Laskowska, Elżbieta. „Wartościowanie jako środek perswazji”. W: *Język – społeczeństwo – wartości*, 219–226, red. Elżbieta Laskowska, Iwona Benenowska, Małgorzata Jaracz. Bydgoszcz: Bydgoskie Towarzystwo Naukowe, 2008.
- Laskowski, Roman. „Zagadnienia ogólne morfologii”. W: *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*. T. 2, 27–86, red. Renata Grzegorzycowa, Roman Laskowski, Henryk Wróbel. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1998.
- Laskowski, Roman. „Motywacja”. W: *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, 382, red. Kazimierz Polański. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1999.
- Lubaś, Władysław. *Polskie gadanie. Podstawowe cechy i funkcje odmiany potocznej polszczyzny*. Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, 2003.
- Mayenowa, Maria Renata. *Poetyka teoretyczna. Zagadnienia języka*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Ossolineum, 1974.
- Nagórko, Alicja. „Kontaminacje leksykalne – słowotwórstwo czy radosna tfurczość”. *Przegląd Humanistyczny* 1 (2007), 400: 203–210.
- Ochmann, Donata. „Prasowe kontaminacje leksykalne (analiza strukturalna)”. *Język Polski* 77 (1997): 131–144.
- Pacula, Jarosław. „Grafizacja i wizualizacja słowa w zapowiedziach medialnych”. *Media i Społeczeństwo* 2 (2012): 74–93.
- Piętkowa, Romualda. „Wizualizacja semantyki. O niektórych sposobach zapisu we współczesnych tekstach”. W: *Styl a tekst. Materiały międzynarodowej konferencji naukowej*, 159–168, red. Stanisław Gajda, Mieczysław Balowski. Opole: Uniwersytet Opolski, 1996.
- Puzynina, Jadwiga. „O elementach ocen w strukturze znaczeniowej wyrazów”. *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego* 40 (1983): 121–128.
- Puzynina, Jadwiga. „Jak pracować nad językiem wartości”. *Język a Kultura* 2 (1991): 85–196.
- Puzynina, Jadwiga. „Problemy wartościowania w języku i tekście”. *Etnolingwistyka* 16 (2004): 179–189.
- Rejter, Artur. *Leksyka ekspresywna w historii języka polskiego. Kulturowo-komunikacyjne konteksty potoczności*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2006.
- Saussure, Ferdinand de. *Kurs językoznawstwa ogólnego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2007.
- Skubalanka, Teresa. „O ekspresywności języka”. *Annales UMCS. Sectio F* 27 (1972): 123–135.
- Skubalanka, Teresa. „Ekspresywność języka a mowa potoczna”. W: *Poetyka a stylistyka słowiańska*, 177–183, red. Stefania Skwarczyńska. Wrocław: Wydawnictwo Ossolineum, 1973.
- Siudzińska, Natalia. *Formacje ekspresywne we współczesnym języku polskim (na przykładzie wybranych pospolitych nazw osobowych)*. Warszawa: BEL Studio, 2016.
- Ullmann, Stephen. *Précis de sémantique française*. Berne: Editions A. Francke, 1952.
- Waszakowa, Krystyna. „O wartościowaniu w słowotwórstwie”. W: teże, *Język w działaniu i działania na języku. Szkice semantyczno-słowotwórcze*, 123–132. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2021.
- Wierzbicka, Anna. *Problemy ekspresji. Ich miejsce w teorii semantycznej*. W: teże, *Dociekania semantyczne*. Wrocław–Warszawa–Kraków: Ossolineum, 1969.
- Wiśniewski, Marek, Iwona Kaproń-Charzyńska. *Morfologia współczesnego języka polskiego. Zagadnienia ogólne. Słowotwórstwo*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK, 2024.

Między arbitralnością a wolą użytkowników – leksyka w wyrażaniu ocen i emocji

Streszczenie

Celem artykułu jest ukazanie specyfiki i zróżnicowania słownictwa z komponentem emocjonalnym i oceniającym na podstawie kryterium motywacji rozumianej jako zjawisko niezupełnej arbitralności znaku językowego oraz jako przyczyna użycia określonych wyrażeń przez nadawcę. Analizie poddano leksykę, w której nośnikami ocen i emocji są z jednej strony przekształcenia znaków językowych bazujące na mechanizmach, których użytkownicy języka nie mogą modyfikować, z drugiej zaś strony przekształcenia niemające oparcia w regułach systemowych i zależne od nadawców. Podjęte rozważania teoretyczne pozwoliły na przedstawienie propozycji typologii analizowanej leksyki, uwzględniającej relację system – użycie języka.

Between arbitrariness and the will of users – lexis in expressing evaluations and emotions

Summary

The aim of the article is to show the specificity and diversity of vocabulary with an emotional and evaluative component based on the criterion of motivation understood as the phenomenon of incomplete arbitrariness of a linguistic sign and as the reason for the use of specific expressions by the sender. The analysis covered the lexicon, in which the carriers of evaluations and emotions are, on the one hand, transformations of linguistic signs based on mechanisms that cannot be modified by language users, and on the other hand, transformations that are not based on system rules and depend on the senders. The theoretical considerations undertaken made it possible to present a proposal for a typology of the analyzed lexis, taking into account the system-language use relationship.

Cytowanie

Kaproń-Charzyńska, Iwona. „Między arbitralnością a wolą użytkowników – leksyka w wyrażaniu ocen i emocji”. *Studia Językoznawcze. Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny* 24 (2025): 121–133. DOI: 10.18276/sj.2025.24-08.